

„AZ EMBER KÉTSZER SZÜLETIK...”

A szerelem ábrázolása az első magyar regényekben*

A regény műfaja a magyar irodalomban igen későn jelenik meg, és a felvilágosodás időszakának végéig mindössze három olyan regény születik, amelyeket eredetinek tekinthetünk: Dugonics András *Etelka*, Kármán József *Fanni hagyományai* és Bessenyei György *Tariménes utazása* című műve. Ezek eredetiségét is többször kétségbe vonták a kritikusok, de a feltételezett forrásoknak mindeddig nem sikerült nyomára bukkanniuk. A három mű 1788 és 1804 között keletkezett, a magyar felvilágosodás legtermékenyebb korszakában.¹ Szinte minden sajátosságukban eltérnek egymástól: különbözik témájuk, formájuk, más hatásokat lehet bennük felismerni, de vajmi kevés hasonlóságot lehet találni szerzőjük foglalkozásában, meggyőződésében és társadalmi helyzetében is. A szerelem a három regény közül csak az egyikben jelent központi témát, azonban a másik kettőben is fontos szerepet kap. Tanulmányunkban azt kíséreljük meg bemutatni, hogyan ábrázolják a szerelem születését és milyen szerelemkonceptiót közvetítenek ezek az oly sok vonatkozásban eltérő regények. A kérdés elemzéséhez először röviden bemutatjuk azokat a hatásokat, amelyek a művekben felismerhetőek, felvázoljuk a regényműfaj kialakulásának, valamint a szerelmi téma 18. századi felbukkanásának magyarországi sajátosságait a művek megjelenését megelőző időszakban. Ezután részletesen elemezzük az első találkozás ábrázolását a három műben. Bemutatjuk az egyes szám első személyű regény szerelemfilozófiáját, és azt, hogy milyen szerepet játszik a személyes forma az egyes szám harmadik személyű regényekben a szerelem érzésének leírásában. Megvizsgáljuk a férfi és a nő közötti kapcsolat ábrázolását, és végül a regények befejezése és a szerelmi szenvedély értékelése közötti összefüggés feltárására vállalkozunk.

A regényműfaj a 18. század derekától kezdve jelenik meg a magyar irodalomban, az európai irodalomhoz képest több mint egy évszázados késéssel. Az a mintegy százharminc mű, amely a magyar nyelvű regények első korszakát jelenti, nem feltétlenül a legkiválóbb európai regények fordításaként született, és a fordítások sem a legsikeresebbek, jelentőségük mégis rendkívül nagy a magyar regény fejlődésében és a műfaj elterjedésé-

* A tanulmány a T 025271 sz. OTKA-pályázat munkálatai során íródott.

¹ Kisfaludy Sándor *Két szerető szívnek története* című, a felvilágosodás időszakában fogant (1799–1800), de feltehetően végleges formájában csak 1806–1807 között megfogalmazott művét nem annyira a korszakhatár bizonytalansága miatt hagytuk ki vizsgálódásainkból, hanem főleg azért, mert a mű töredékes és a regény műfaji kritériumainak nem felel meg, inkább a költői próza műfajába sorolható. Lásd a kérdés kapcsán DEBRECZENI Attilának a levélregénnyel rokonítható műről írt tanulmányát és jegyzeteit: KISFALUDY Sándor, *Szépprózai művek*, Debrecen, 1997, 251, 216–217.

hez szükséges olvasóközönség kialakításában.² A lefordított művek között az európai regény legváltozatosabb műfaji variációi megtalálhatók; legtöbb fordítás a kalandregényekből, a történeti témájú, valamint a heroikus és a filozofikus regényekből készült. Valamennyi közül a legnagyobb magyarországi sikert Fénelon *Télémaque*, Marmontel *Bélisaire*, La Calprenède *Cassandre* és Meletaon *Die Türkische Helena* című művei jelentették.³ A regényműfaj kései jelentkezése talán leginkább az ország történeti-politikai helyzetével függ össze. Nem véletlen, hogy még a 18. század végén is hangsúlyozza Bessenyei György, hogy a penna és a kard ritkán csillog egyszerre, és kifejezi vágyát a „Penna-csaták” iránt.⁴ A 17. század jellegzetes műfajai, amelyek a politikai-történelmi téma ábrázolására elsődlegesen alkalmasak: az eposz, a széphistóriák, a verses mesék, a történetírás, a morális és didaktikus művek a 18. századi olvasók körében is megőrzik vezető helyzetüket. Csak a század utolsó évtizedeiben kezdi meg hódítását az új prózai műfajok sora: köztük a különböző rövid műfajok (mese, novella, anekdota) és a regény.

A szerelem témája a magyar irodalomban a 16. századtól kezdve sajátosan ötvöződik a vitézi életformával és a verses kifejezési móddal. A szerelmi téma és a vitézi életmód társítása azt is maga után vonja, hogy a téma kerete nem a polgári, hanem a nemesi környezet.⁵ A szerelem legtöbbször az Istennek tetsző házasság realizálásában nyeri el értelmét, a szerelmi szenvedély pedig ritkán társul az erotikával, és szinte mindig fájdalmat vagy szenvedést eredményez.⁶ Érdekes felfigyelni arra, hogy míg a 17. század elejétől kezdve az európai barokk regény a görög regények és elsősorban Héliodórosz *Aithiopikájának* hatása alatt formálódik,⁷ e mű Magyarországon még a 17. század utolsó éveiben egy korábbi verses fordításváltozatot átdolgozó Gyöngyösi István előtt is ismeretlen.⁸ Első prózai fordítása csak 1798-ban jelenik meg, készítője az első magyar regény

² Az 1745 és 1801 közötti időszakban megjelent százharminc regény bibliográfiája és rövid ismertetése: GYÖRGY Lajos, *A magyar regény előzményei*, Bp., 1941, 206–321. A témáról lásd WÉBER Antal, *A magyar regény kezdetei*, Bp., 1959; BIRÓ Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Bp., 1994, 197–233.

³ 1750 és 1800 között a *Télémaque*-ot kétszer fordították latinra és három teljes magyar fordítása készült, ezen kívül sok részlet is megjelent belőle, a *Bélisaire* öt fordításban jelent meg, amelyből egy latin nyelvű volt, a *Cassandre* (rövidített) fordítása több kiadást ért meg, végül Meletaon (Joh. L. Rost álneve) műve *Kártigám* címmel öt kiadásban jelent meg magyarul. Lásd az előző jegyzetben idézettekén kívül még SZAUDER József, *Marmontel en Hongrie = J. F. Marmontel*, Clermont-Ferrand, 1970, 299–312; KÖPECZI Béla, *Le Télémaque hongrois = K. B., Hongrois et Français*, Bp., 1983, 270–284.

⁴ BESSENYEI György *Összes művei: A Holmi*, sajtó alá rendezte BIRÓ Ferenc, Bp., 1983, 352. A témáról lásd tanulmányunkat: *Le désir de former l'opinion publique en Hongrie au XVIIIe siècle = Philosophes, écrivains et lecteurs en Europe au XVIIIe siècle*, sous la direction de Didier MASSEAU, Les Valenciennes, 1995, n. 18, 67–82.

⁵ KIBÉDI VARGA Áron, *La plume et l'épée: Réflexions sur la littérature hongroise de la renaissance et du baroque*, Revue de littérature comparée, 1999, 3. sz., 293–305.

⁶ LUDÁNYI Mária, *A szerelem-kép alakulása a XVI. század végi és a XVII. század eleji magyar irodalomban*, ItK, 1979, 359–370.

⁷ Georges MOLINIÉ, *Du roman grec au roman baroque: Un art majeur du genre narratif en France sous Louis XIII*, Toulouse, 1982.

⁸ Gyöngyösi István utolsó munkája az *Új életre hozott Chariclia* (1700), amelyben Czobor Mihály egy évszázaddal korábban készült verses feldolgozását átdolgozza és kiegészíti.

megalkotójaként számon tartott Dugonics András.⁹ A 17. századi történeti-mitológiai témájú európai regényekkel Magyarországon sok hasonlóságot mutatnak tematikában és a szerelem ábrázolásában is az olyan verses művek, mint Gyöngyösi István *Márssal társolkodó Murányi Vénus* című költeménye. Gyöngyösi műve a 18. század során az egyik legtöbbet olvasott alkotás maradt, amelyet Dugonics még 1796-ban is újra kiadott.¹⁰ A vitézi és szerelmi témát ötvöző verses alkotások természetesen a történeti jellegű eposz hagyományát is továbbörökítik, ugyanakkor az intim témával gazdagítják az epikus műfajokat és nagymértékben hozzájárulnak az új szerelemkoncepció kialakulásához, valamint a szerelmi témával kapcsolatos terminológia létrehozásához és elterjesztéséhez, amelynek hiányáról panaszkodik szinte minden író, aki a témáról ebben a korszakban eredeti művet vagy fordítást készített.

Dugonics András *Etelka* című regénye 1788-ban jelent meg először. Az olvasók érdeklődésére odafigyelő és annak kielégítésére törekvő író műve páratlan népszerűségnek örvendett. Az első kiadás rendkívüli sikerén felbuzdulva 1791-ben átdolgozott és erősen bővített új kiadást jelentetett meg, amelyet az utolsó, 1805-ös kiadás számára szegedi nyelvjárásba írt át. A regény a honfoglalás utáni időszak mitikus történetének keretébe illeszti a királyi származású fiatal pár szerelemre lobbanásának és házassága megvalósulásának történetét. A kiválasztott történelmi pillanat kivételes, mivel felidézi a magyar nép hajdani dicsőségét, de megragadja a múltban azokat az elemeket is, amelyek utalnak a szükségszerű életmódbeli változásra. A regény a keresztény vallás elterjedésével köti össze a fő motívumokat, ugyanakkor tükrözi azokat a mentalitásbeli átalakulásokat, amelyek egy harcos nép erkölcsének szelídülésével együtt járhattak. A szerelmi téma az egész művön végigvonul, de az érzelmek bemutatása csak néhol válik fő témává ebben a szándékoltan és erőteljesen ideologikus műben, amelynek politikai jelentését Dugonics az *Etelkának kulcsa* című írásában egyértelműen megfogalmazza. A személytelen előadásmódot sehol fel nem adó író művei jól mutatják, hogy a regényműfaj jelentőségét pontosan látja, előszavai arról is tanúskodnak, hogy a műfaj különböző sajátosságait tudatosan fel is használja céljai megvalósítása érdekében. Dugonics az olvasók szórakoztatására először latin és magyar nyelvű verses műveket és fordításokat alkot, majd tudatosan választja a prózát, a magyar nyelvű írásmódot, a regényt, a tragédiát és a komédia műfaját. Valamennyi írónk közül talán őrá hatott a legmélyebben az antik regény, elsősorban Héliodórosz, neki köszönhető – amint már említettük – a modern európai regény elődjének tekintett *Aithiopia* első magyar prózai fordítása is. Érdemes megemlíteni még azt, hogy mély hatással voltak rá szinte mindazok a műfajok, amelyek a modern regény formálódásában fontos szerepet játszottak, így a történetírás, az eposz, az „irányregény”, amelyre elsősorban John Barclay latin nyelvű *Argenis*-ében talált mintát, a 17.

⁹ *A szerecsenek*. Új életre hozta DUGONICS András kiráji (sic!) oktató, Pozsony és Pest, 1798, I–II.

¹⁰ A történeti-mitológiai témájú európai regényről kitévő elemzést ad Marie-Thérèse HIPP könyve: *Mythe et réalité: Enquête sur le roman et les mémoires 1660–1700*, Paris, 1976. A legújabb kutatások Gyöngyösi hatásáról: JANKOVICS József utószava a *Márssal társolkodó Murányi Vénus* kiadásához, Bp., 1998, 191–203.

század kulcsregényei, sőt némileg a voltaire-i filozofikus regény is.¹¹ Azt is fontos ugyanakkor megjegyeznünk, hogy az európai felvilágosodás irodalmára leginkább jellemző személyes jellegű, fiktív műfajok hatására nem találunk nála példát.

1794-ben és 1795-ben jelentek meg az Uránia lapjain első ízben azok a szövegek, amelyek Kármán József *Fanni hagyományai* című regényét alkotják. Ez a kis remekmű a hősnő naplóján és levelein kívül csupán egy más szereplő által írt levelet és három rövid előszót tartalmaz. A két másik regénytől alapvetően eltér szinte minden elemében: az egyes szám első személyű elbeszélés a hősnő érzelmi életének és szerelmének bemutatására koncentrál, a történet keretét az egyszerű emberek hétköznapi élete, a polgári és vidéki környezet jelenti, a történet tragikusan ér véget. Kármán gondolkodását nagymértékben formálja az európai felvilágosodás, amelynek filozófiáját jól ismeri. A regény főleg Rousseau *Új Héloïse* és Goethe *Werther* című művének hatását mutatja, de ugyanígy számolni kell Gessner *Idylljeinek* hatásával is, amelyből a mű hosszan idéz. Ezen kívül más, jelentéktelenebb, főleg német regényírók hatása sem kizárt. Ezek a hatások azonban nem közvetlenek; az eredetiséget rendkívül fontosnak tartó Kármán mintáitól elszakadva saját művet alkot.

A harmadik regény Bessenyei György egyik utolsó műve. A *Tariménes utazása* 1802 és 1804 között született, de csak századunkban jelent meg. A filozófus-író műveiben igen ritkán választja a szerelmet témaként: költeményeiben, egy színdarabban és egy rövid levélregényben. Ezek a művek első alkotói korszakához tartoznak, amikor azt próbál-gatja, mennyire alkalmas a magyar nyelv a különböző témák megfogalmazására. A regény műfajához akkor tér vissza újra, utolsó alkotói korszakában, amikor nagy filozófiai összegző munkáit írja. Bessenyei kiválóan ismeri az európai irodalmat és szinte minden műfajt kipróbál, így a regény műfaját is tudatosan választja. Érdekes megfigyelni, hogy a történetírásokat, színdarabokat, filozófiai értekezéseket és epikus költeményeket egyaránt fordító Bessenyei regények fordítására nem vállalkozik.¹² Modelljei közül a legfontosabbak Voltaire filozófiai meséi vagy regényei („conte philosophique”) és Fénelon *Télemakhosz kalandjai* című könyve. Modelljeihez hasonlóan kulcsregényt ír, ahol a főbb szereplők azonosítása nem okoz nehézséget. A regény gazdag tematikájában helyet kap a „vadember” kritikája a civilizált társadalomról éppúgy, mint a természetes vallás vagy a béke dicsérete, és annak bemutatása, hogyan kell Európában egy modern államot irányítani. A műfaji keret, amely ezeket az eltérő témákat összeköti, meglehetősen heterogén, a szatirikus állambölcseleti regényt vegyíti a nevelési és az utópikus re-

¹¹ Több történelmi művet írt, történelmi dokumentumgyűjteményt állított össze Szegedről; az eposz iránti vonzódását tanúsítja *Odüsszeusz-fordítása* 1780-ból vagy Gyöngyösi eposzának kiadása; a tőle filozófiájában rendkívül eltérő Voltaire *Zadig* című regényét *Cserei, egy honvári herceg* címmel magyarítja 1808-ban, a művet alaposan átalakítva. Dugonics vallomása szerint valamennyi regény közül Barclay-ét követte leginkább az *Etelkában*: „*Etelka, sive Arpadi, ducis Hungarorum incomparabilis filia per modum Argemidis, Virgillii, Homerique epopejæ, ritu fabularum Romanensium feliciter deducta. Primum hoc est in patria nostra originale et vere nationale roman*” – írja *Főljegyzéseiben* (Bp., 1883, 103).

¹² Ugyanakkor figyelemmel kíséri és bírálatlalt illeti a korabeli regényfordításokat. Haller László *Telemachus-fordításában* is talál hibákat, Sándor István *Svéd grófné* című fordítását viszont egyenesen katasztrófálisnak tartja. BESSENYEI, *A Holmi, i. m.*, 320–321, 357–359.

gény elemeivel. A cselekményben a szerelem terjedelemben nem túl jelentős helyet foglal el, de valójában a nevelés csúcspontját jelenti, mivel a szerelem az emberi létezés teljességének feltétele. A mű egészét a „mindentudó író” uralja, a személyes forma kizárólag a szerelmesek leveleiben jelenik meg, amelyek megszakítják a személytelen formában írt regényt.

A három, oly sok tekintetben eltérő regény hasonlóságot mutat abban a vonatkozásban, hogy a szerelem fordulatot jelent cselekményükben. Az *Etelkában* a szerelem indítja el az események sorát és azok mozgatója marad egészen a regény végéig, azaz a szerelem beteljesedéséig; a *Tariménes utazásában* a szerelem teszi lehetővé a főhős számára, hogy önmagát megismerje, és tanítójától elszakadva önálló életet kezdjen a társul választott asszonnyal; végül a *Fanni hagyományaiban* az egyhangú hétköznapokat a szerelem megszületését követően mozgalmas, boldogságot ígérő események váltják fel. A fiatal lány valóságos metamorfózison megy át a szerelem hatására, amely lényét oly mértékben megtölti, hogy nem éli túl, amikor le kell mondania arról az érzelemről, amely a létezést jelenti számára. A szerelem mindhárom regényben az érzékenység sajátos megjelenési formája, amely kivételes egyéniségekben születik, váratlan, végzetserű szenvedélyként. Sajátosságai közé tartozik az is, hogy a boldogságot a szenvedély megszületése pillanatától nyugtalanság és fájdalom kíséri, annak ellenére, hogy a szerelem mindhárom esetben viszonzásra talál.

Az első látásra fellobbanó szerelem jelenete az európai regényirodalom egyik toposza Héliodórosztól napjainkig. Dugonics egész regényének ez az egyik legszebben felépített része, amelyben az elődeitől tanult módszert kiválóan alkalmazza a magyar környezetnek és a kiválasztott történelmi szituációnak megfelelően. Jean Rousset szép könyvében a jelenetet tipologizálja és bemutatja különböző változatait az európai regény történetében.¹³ Dugonics az *Etelkában*, feltehetően mintáit követve, a jelenet szinte minden hagyományos elemét felhasználja. Az író, mint tudjuk, lefordította Héliodórosz regényét, és elég pontosan, de meglehetősen nehézkesen adta vissza a görög regénynek azt a jelenetét, amely a szerelem fellobbanását ábrázolja. A szerelem megszületése népes közönség előtt, ünnepélyes körülmények között, áldozati szertartás közben játszódik le. Az első pillantás először megbénítja a két fiatal, akik meglepetést éreznek, mert a másikban régi ismerőst, rokon lelket vélnek felfedezni. A mozdulatlanságot megtörve ezután fokozato-

¹³ Jean ROUSSET a regényirodalomnak ezt a gyakori jelenetét sajátos elemek által meghatározott „alapszituációként” jellemzi, bemutatva különböző változatait Héliodórosztól napjainkig. A jelenetet így írja le: „két hős találkozása, melynek során mihelyt először meglátják egymást, mindkettejük számára nyilvánvalóvá válik, hogy összetartoznak. Ez a dinamikus jelenet a regény valamennyi elemére hatással van, és olyan mechanizmust indít be, amelynek számos közvetlen és későbbi következménye lesz...” A jelenet fő elemei: két kivételes ifjú portréja, sajátos téridő ábrázolása, amely gyakran kapcsolódik ünnepi eseményhez, amelyen sokan vannak jelen; a jelenet megkomponálása lehetővé teszi, hogy a főszereplők fokozatosan közelíthessenek egymáshoz és hogy a jelenlévők tanúi lehessenek annak a pillanatnak, amikor tekintetük találkozik. A tekintetek találkozása lobbantja fel a szerelmet, amely megbüvölt állapotot idéz elő: az érintettek mozdulatlanul merevednek, némává válnak, betegségre jellemző fiziológiai változásokat észlelnek magukon (reszketés, a szem csillogása, bágyadság stb.). Önkontrolljuk megszűnik, egyéniségük metamorfózisszerűen átalakul. *Leurs yeux se rencontrèrent: La scène de première vue dans le roman*, Paris, 1984, 41, 69.

san közelítenek egymáshoz, tekintetük találkozik, szerelmük fellángol, ami fiziológiai változásokat idéz elő bennük és egyéniségüket átalakítja. Dugonics fordításában a két rokonlélek egymásra találását forrásánál is jobban kiemeli, míg a Rousset által középontba állított egymásra tekintés elemét nem hangsúlyozza.¹⁴ Annál inkább részletezi azokat a fiziológiai változásokat, amelyek a hirtelen fellobbanó szenvedélyt kísérik. Az alig látható első öröm által kiváltott mosolyt rögtön követi „a’ nyavajának száz neme”, amelynek csak kezdete az elpirulás és az elsápadás.¹⁵ Látni fogjuk, hogy Dugonics a görög regénynek ezt az elemét az *Etelkában* is különösen hangsúlyossá teszi. Nézzük meg még ezt a jelenetet Barclay *Argenis*ében, amelynek bevallottan követi módszereit. Ebben a műben is központi szerepet kap a szerelem fellobbanásának pillanata, amely azonban az előbb bemutatott jelenettől eltér abban, hogy a két szerelmes korábban már találkozott egymással. *Argenis* Pallas istennő papnőjeként a tömegben fedezi fel (álruhás) szerelmét. Tekintetük találkozása mindkettejükben azonnali változásokat okoz, a heves szenvedélyt fájdalomként érzékelik, amely hirtelen megbénítja őket: Poliarkus „Alég léphetett kedvének, és lábainak el bádjadása miatt. Alég várta viszont ötet *Argenis*, kit félelme tsak nem reszketésre, fájdalma penig ájúlásra hozott.”¹⁶

Dugonics lineáris szerkesztésű regényében a találkozás nagyobb szerepet kap, mint antik mintájánál, ahol a szereplőket és az őket összekötő szerelmi szenvedélyt az olvasó már ismeri a jelenet elmesélése előtt előadott közbeékelte történetekből, vagy Barclaynál, ahol a két fiatal már a jelenetet megelőzően megszereti egymást.¹⁷ Eljárása annyiban hasonlít elődeiéhez, hogy az olvasó már a találkozást megelőzően megismerkedik kivételes szépségükkel és lelki adottságaikkal, a két ifjú azonban a jelenetet megelőzően nem látja egymást.¹⁸ Az író a jelenetet ezen kívül azzal is kiemeli, hogy beszövi elé *Etelka* álmát, amelyben a lány szerelmét először látja meg, mintegy víziószerűen, jövőjét jósoló nyugtalanító események kíséretében. A kivételes találkozás itt is egy ünnep keretében zajlik le, nagy tömeg előtt, amely egyrészt tanúja a szenvedély fellángolásának, másrészt ebből a tömegből emelkedik ki fokozatosan a szerelem tárgyává és alanyává váló ifjú. Dugonics a hosszas előkészítéssel, magyarázatokkal sugallja az ünnep egyediségét, rendkívüli fontosságát, hiszen az nem más, mint az első „Szent Egyház” felszentelése a Magyarok Istene tiszteletére. A szertartás főpapnőjévé *Etelkát* sorshúzással választják; az álomlátáson kívül ezzel az elemmel is hangsúlyozza az író az Istenek akaratának érvényesülését, a végzettségét. *Etelka* megmagyarázhatatlan aggodalma is mintha az irányíthatatlan szenvedélytől való félelmet sugallná: „ne-hogy ő maga áldozattya légyen a’ magyar Ünneplésnek”.¹⁹ Az ünnep egyébként a pogány és a keresztény rítusokat ve-

¹⁴ A modern magyar fordításban: „Egy röpke pillantás elég volt mindkettőjüknek, hogy megszeressék egymást.” *Sorsüldözőit szerelmesek*, ford. SZEPESSY TIBOR, Bukarest, 1982, 86.

¹⁵ *A szerecsenek*, I, 231.

¹⁶ A latin nyelven írt regényt FEJÉR Antal fordításában idéztük: *Barklájus János Argennis*, Eger, 1792, I, 179.

¹⁷ Poliarkus lányruhában hosszabb időt tölt *Argenis* társaságában.

¹⁸ A két alapos tanulmány, amely Dugonics és az említett szerzők kapcsolatát elemzi, nem tér ki az általunk elemzett kérdésekre: MAY István, *Dugonics Aithiopia-fordítása*, FK, 1978, 277–297; BERTHÓTY Ilonka, *Dugonics és Barclay*, Bp., 1909.

¹⁹ *Etelka*, Posonyban és Pesten, 1791, I, 76.

gyíti, így a magyar író görög elődjéhez hasonlóan az áldozati állat meggyújtására is szolgáló fáklya segítségével adhat ünnepélyes megvilágítást az első találkozás jelenetének. A fáklya ugyanakkor azt is lehetővé teszi, hogy a két személy lassan, fokozatosan közelebb kerüljen egymáshoz, ezzel előkészíti és késlelteti az egymásra tekintés kivételes pillanatát. Etele, a királyi származású idegen az ünnep megkezdése után érkezik, álruhában, így a szertartással foglalkozó Etelka nem figyelhet fel rá, a többi jelenlévők és a főpap azonban azonnal észreveszi már-már isteni szépségét. A szerelmi szenvedély fellebbanását Dugonics különböző érzelmek és reakciók aprólékos bemutatásával ábrázolja. A meglepetést a korábbtól eltérő viselkedés, a másoknak is feltűnő zavartság követi és fiziológiai változások sora, amelyek önkéntelen és ellenőrizhetetlen cselekedetekre készítetik az érintetteket: „Etelka is ötet (igen meg-feletkezvén magáról) ki-meresztett, és éppen nem pillanó szemekkel sokkal bátrabban nézegette; sem-mint előbbeni Erkölcséhez, de főképpen angyali Szemérmetségéhez és Ártatlanságához hozzá illett volna. Mennél inkább közelgett ama' jövevény Ifjú az Oltárnak Kövéhez; annál inkább nagyobb, és ennek előtte szokatlan Hevekkal forralódott az el-andalodott Kis-asszony. Dobogott kis Szive kegyetlenül. El-futotta, még a csontok' velejét-is, maga se tudta: Mi? de igen kellemetes Járvány. Hirtelen feléje csapott a' Szerelem' lángja.”²⁰ A szem különös csillogása, az elpirulás, a test reszketése az Etelkára meglepetésszerűen rátörő érzelmek jelei. Etelka érzelmei már igen felfokozottak, amikor tekintetük találkozik: „Egybe akadtanak a' lopó pillantások”. Dugonics csak Etelka szempontjából mutatja be a szenvedély fellebbanását, noha a személytelen írásmód következetes használata más megoldást is biztosíthatna, és leírása során annyira az ő szemszögét választja, hogy a másik személy reakcióit csak érintőlegesen láttatja, mintha csak az volna fontos számára, hogy az olvasót a szenvedély kölcsönösségéről biztosítsa. Ez a módszer lehetővé teszi ugyanakkor azt is, hogy ezt a hagyományos és éppen rövidsége miatt hatásos jelenetet több fejezettel megtoldja, mivel Etelka számára Etele személye, érzelmei és szándékai még jó ideig ismeretlenek maradnak. A szertartás után Etelka attól fél, hogy a szerelmet benne felébresztő ifjút nem látja újra. Ekkor az első találkozásnál tapasztalt fiziológiai változások felerősödnek, és kifejezetten betegségekre emlékeztetnek: láz, fejfájás, gyors szívverés, szapora légzés, verejtékezés, bágyadság, ájulás. Etele újbóli megjelenése azonnali gyógyulást eredményez: a lány rögtön felkel és körül táncolja a sátrat.²¹ Az író által kiválasztott nézőpont következtében az ifjú szerelméről alig tudunk meg valamit: a szenvedély mindkettőjükben fokozatosan születik meg, a szerelem metamorfózisa rá mégsem jellemző. Pedig őt is meglepetésszerűen éri a szerelem, és szenvedélyét ő is végzetszerűnek ítéli: „a Tengerbe buktam, magamat a partra ki nem segíthetem...”²² Érzelmei és reakciói azonban hétköznapiak maradnak. A váratlan érzelmek őt is nyugtalanná teszik, állapota mégsem rendkívüli: a találkozás utáni éjszakát álmatlanul tölti ugyan, de józanul, azon gondolkodva, milyen ajándékkal okozna a lánynak örömet. Önkontrollja annyira jól működik, hogy gondolkodás nélkül elhalasztja az újbóli viszontlátás lehetőségét, amikor segítség nyújtására kéri.

²⁰ *Uo.*, I, 78–80.

²¹ *Uo.*, I, 99–110, 130.

²² *Uo.*, I, 135.

Amikor pedig végre megbizonyosodik arról, hogy szerelmét viszonzózzák, a szeretett lány társaságában elálmosodik és elfogadja a számára felajánlott ágyat, ahol pillanatok alatt elalszik és kipihen magát. Nehéz azonban ennél a jelenetnél bármilyen szabadosságra gondolnunk. Nemcsak a szerelem születése zajlik közönség előtt, a szerelmesek egyetlen pillanatot sem tölthetnek egyedül, a főpap vigyáz ártatlanságukra. A lány szerelemre lobbanására elsőként felfigyelő, majd mindkettejük bizalmasul szolgáló főpap jelenléte különösen azért érdekes, mert a szerelmet ő kifejezetten veszedelmesnek tartja. Véleménye szerint ez a szenvedély „erőszakos, merész és gyanús”. A regény azt sugallja, hogy a főpap rendelkezik bizonyos tapasztalattal ezen a téren, hiszen a fiatalok érzelmének fellángolását tapasztalva, rögtön arra gondol, milyen szerencse, hogy ő már nincs abban a korban, amikor ez az érzelmek meglephetné.²³

Az első találkozás jelenete, így meghosszabbítva, a regényben mintegy száz oldalon át mutatja be a szerelem fellobbanását követően létrejövő érzelmi és fiziológiai változásokat: a meglepetés okozta megdöbbenést, a bűvölet állapotát, a szenvedélyek betegséggé fokozódását. A regény nagy teret szentel a nyugtalanító elemekben bővelkedő metamorfózisnak, míg viszonylag röviden mutatja be a megnyugvást követő boldogság érzelmét. Dugonics történeti-mitikus regénye, amelynek összekötő láncát ennek a szerelemnek a beteljesítése biztosítja, az elemzett részen kívül ritkán ábrázolja ilyen árnyaltan a szerelmi szenvedélyt.

A szerelem születéséről a piarista pap által festett hagyományos kép alapvetően különbözik Kármánétól, aki az európai felvilágosodásra rendkívül jellemző személyes formát választja, és aki regénye középpontjába az érzelmi világ és a szerelem bemutatását helyezi. Az egyes szám első személy használata a regény minden elemét megváltoztatja, így az első találkozás jelenetét is.²⁴

A *Fanni hagyományaiban* az író a napló műfaját választja, hogy a tizenhat éves, a magánytól és a szeretet hiányától szenvedő lány érzelmeit ábrázolja. A természet és az olvasás jelentik mindennapi örömét, de nem tudják betölteni azt az űrt, amelyet szívében érez,²⁵ elvesztett édesanyja annyira hiányzik neki, hogy szeretne meghalni. Magányát barátnője enyhíti, aki szenvedélyesen szeretett férjét veszítette el. Tőle hall Fanni először a szerelemről, az első találkozás jelenetét az a szerelemapológia készíti elő, amelyet Fanni naplójában barátnőjétől idéz. A barátnő által a „Mi a szerelem?” kérdésre adott válasz azért fontos témánk szempontjából, mert az ifjú tanítvány gondolatait és cselekedeteit nagymértékben meghatározza abban a pillanatban, amikor megpillantja szerelmét. A szerelem „filozofikus” definíciója kétpólusú, mivel a „győtrelem” és a „gyönyörűség” folytonos találkozása, a földi lét „fő célja”, de a boldogtalanság „legfőbb eszköze” is lehet: „A szerelem a legmagasabb tetője a boldogságnak, de változhat a boldogtalanság legmélyebb örvényévé.”²⁶ Megkülönböztet a józan ész által irányított szerelmet és vak

²³ *Uo.*, I, 78, 138.

²⁴ Lásd a témáról René DÉMORIS, *Le roman à la première personne: Du Classicisme aux Lumières*, Paris, 1975.

²⁵ „Híjamat érzem, egy része szívemnek nincs betöltve...” *Fanni hagyományai*, Szeged, 1998, 15.

²⁶ *Uo.*, 31.

szenvedélyt (a jelző kétszer is előfordul). Az apológia hangsúlyozza, hogy a természet által teremtett érzelem nem lehet rossz, és hogy megszületése alapvetően nem függ az emberi akarattól. Az emberi „okosság” és előrelátás azonban fontos szerepet játszik: előidézheti vagy megakadályozhatja a szenvedély fellobbanását. A szerelemtől való elmékedés célja már a gondolatmenet bevezetőjében megtalálható: „Fegyverkezzen fel”. A tanítást követő fiatal a véletlen, ösztönös választást helyettesíthetné egy előzetesen elképzelt ideál keresésének tudatos módszerével: „Csináljon magának egy eleven képet (...) Keressen ehhez a képhez hasonló valóságot...”²⁷ A tanítás hasznosítása segítségével ugyanakkor mintha az első találkozás egyik alapelemét, az érzelem fellobbanásának meglepetésszerűségét, azonnaliságát is ki lehetne küszöbölni. Ez az elmélet nincs nagyon messze a szerelemnek attól a felfogásától, amellyel a görög regényben találkoztunk, ahol a két szerelmesnek az első találkozás alkalmával az volt az érzése, hogy már régről ismerik egymást, és lelkiileg rokonok, hiszen valójában a szerelemnek azt a koncepcióját próbálja meg racionalizálni, amely szerint a végzet vagy az Istenek rendelték egymásnak a szerelmeseket.

Az első találkozás a szerelemapológia lejegyzését követő ünnepen történik. Fannit akarata ellenére elragadja az ünneplő kis közösség jókedve. A szokatlan öröm gyorsan elfárasztja, bágyadt, gondolatai szétszórtak, amikor megjelenik az ismeretlen ifjú. A naplóba jegyzés időpontjában Fanni még teljes mértékben a találkozás pillanatában megszületett felkavaró érzelmek hatása alatt áll, amit elbeszélésének folytonos megszakítása, töredékessége, ismétlései, kérdései, felkiáltásai tanúsítanak. Az első látásra megszülető szerelem elementáris hatását úgy írja le, hogy a „látás” kerül szövege középpontjába (maga a szó és szinonimái a rövid jelenetben kilencszer fordulnak elő), minden más érzékelést, életfunkciót és kommunikációs lehetőséget átvéve: „De – ó! látás, amely minden inaimon mint láng keresztülcsapott, látás, amely életem minden pontját betöltötte... Egy ifjú! ó, – milyen ifjú! – háttal az ablakhoz támaszkodott, két karját öszvekapcsolta, és gondolatokba merült. Tévelygett tekintetem, mindenfelé nézett, tántorgott, és újra – hatalmasan, minden erőn felül visszarántódott hozzá – a hasonlíthatatlanhoz. Orcám veres tűzzel égett, és szívem rettenetesen vert. / Reám tekintett... Mi az, amit a teremtő egy tekintetbe helyezett? ez a szó minden hang nélkül, ez a beható, értelmes és minden hangot haladó beszéd, ami egy tekintetben fekszik... Ó, ez a tekintet, úgy érzem, úgy! minden tetemimben, mit mondott ez a tekintet, és ki nem mondhatom...” Fanni érzékenyen különbözteti meg a szerelem születésének fokozatait: az ideális lény megpillantását, a szenvedély előli hiábavaló menekülést, az érzelem megszületésével együtt járó fiziológiai változásokat. Először csak önmagára koncentrál, majd tekintetük találkozását követően megpróbálja a másik érzelmeit kitalálni. Ezután veszi csak észre, hogy az idegen hasonlít elképzeléséhez: „Az én szívem repdesett elejébe annak, akit nem láttam, és most első látásra enyémnek esmértem, akit szívem hangosan, érthetően kiáltott: Ez az!” Az ünnepi környezet, a nézők jelenléte olyannyira elveszti jelentőségét, hogy nem is tudjuk pontosan, kik asszisztálnak a szerelem születésénél, a naplóíró csupán saját magá-

²⁷ *Uo.*, 31–33.

ra koncentrálni: „Eltűnt előlem minden, az egész világ körülöttem semmivé lett, őt láttam, őt éreztem...” A jelenet csúcspontját akkor éri el, amikor az ifjú Fannihoz közelít. A lányt transzcendentális érzés keríti hatalmába, cselekedetei zavarttá, öntudatlanná válnak: „Ó, Isten! az ég és a föld feküdt rajtam. Az öröm, a félelem, boldogság, rettegés (...) ezer zavart tettem – míg magamhoz jöhettem.”²⁸

Az első látásra fellobbanó szerelem jelenete itt is tovább gyűrűzik: a fiatal lányt a szerelmi szenvedély valamennyi gyötrelme kínozza, mindaddig, amíg meg nem győződik a másik érzelmeiről: „Fejem nehéz az álmatlanságtól, öszvetörött minden tetemem a lan-kadtságtól, és szívem – öszve meg öszveroncsolt.”²⁹

A hősnő, aki csak részben tudta barátnője tanácsait követni, és aki gyengének érzi magát a benne lángoló szenvedéllyel, „vad lánggal” szemben, a naplót itt a barátnőhöz írt levelekkel váltja fel, tőle remélve, hogy a „botlástól” megmenekülhet.³⁰ Az olvasót eléggé meglepi a hősnő félelme: noha a kapcsolat egyre bensőségesebbé válik, hiszen már egy drámai hangvételű közös olvasás is teljes mértékben felzaklatja a két fiatal. Fanni újra felteszi a jelenet előtt egyszer már megválaszolt kérdést: „mi a szerelem?”, és válaszában a nyelv szegénységére panaszkodik: „szűk, néma, bágyadt a nyelv, amidőn gazdag és teljes érzéseket kell neki magyarázni”, a szerelmi boldogságot kizárólagos és minden mást háttérbe szorító szenvedélyként írja le. Az első találkozás felkavaró érzelmeit ebben a regényben felfokozzák és elsodorják a beteljesült szerelem képei. Az esti látogatásoknál, a szerelmét hálóiingben fogadó és annak szenvedélyes csókját viszonzó lány képénél nyilvánvalóbban beszél erről az a levél, ahol Fanni „édes tébolyodásáról” szól, amely lehetővé tette számára, hogy „magát más teremtésben egészen átalóltva érez(ze)”.³¹ Fogalmazása nem egyértelmű, de az a szerelemapológia, amelyet a naplóformához visszatérő XLIV. részben találunk, nem feltétlenül a plátói szerelem dicsérete: „Atyám ott fenn! a te ujjaid nyomták az emberi szívbe a szerelem édes törvényét! (...) Ó, nem – nem kárhoztadot te azt, te, aki magad is szeretet vagy! (...) Órizz a tévelyedéstől és a botlástól! Tiszta minden szívverés, mellyel én őt szeretem, üres minden salakjaitól a testiségnek!”³² Amikor Fanninak apja megtiltja a kapcsolat folytatását, nem ítélve elég méltónak szerelmét családjához, a regény végleg visszatér a naplóhoz és a szomorú hangvételhez, amely így mintegy keretet ad a levélformában előadott szerelmi történetnek.

Bessenyei György filozofikus regénye különböző cselekményszálakból épül fel (utazás, szellemi és morális nevelés, politikai események stb.), amelyek a szerelem ábrázolását is befolyásolják. A szerelem a regény közepe táján jelenik meg motívumként, és beteljesülése a regény megoldásának fő eleme. A szerelem születése és szenvedéllyé alakulása több jelenetre töredezve található meg, mintegy a többi cselekményszál közé fonódva. Úgy kíséreljük meg elemezni a szerelem ábrázolását ebben a regényben is,

²⁸ *Uo.*, 38–39.

²⁹ *Uo.*, 43.

³⁰ *Uo.*, 48.

³¹ *Uo.*, 58.

³² *Uo.*, 62–63.

hogy elsősorban azokat az elemeket keressük benne, amelyek a szerelem születésével és kibontakozásával kapcsolatosak.

A narrátor a főhős érzelmi és intellektuális tulajdonságait mutatja be az első találkozás előtt. A találkozás ebben a regényben is a jelenetre jellemző hagyományos ünnepi környezetben, nyilvános helyen jön létre, a királyné bálján. A szerelem tárgyának bemutatása azonban már meglehetősen sajátos. Egyrészt a megszokott fizikai vagy érzelmi jellemzés helyett a lányról inkább csak morális portrét kapunk: „Tekintetn a gyermeki ártatlanságnak vidám kedvessége mosolygott, melyet szemérmességének kellemetes tűzével fedezett (...) leány volt, vágyódással, szerelemmel lévén tele, tárgya nélkül.”³³ Tomiris portréjának ilyen jellegű megrajzolása nem tér el alapvetően például Kármán módszerétől, az igazi különbséget az jelenti, hogy a portré idézetünket követően félbeszakad, és a boldogságról és az elmúlásról írt fejtegetéssel folytatódik, amelyben a narrátor az ifjúság örömei és élvezetei után az öregség lesújtó képeit festi elének: „Ó, boldog idő, hol az édes képzelődések közt e világ bölcsességének szomorú ismeretein kívül egy szempillantás (...) örömet, gyönyörűséget, elragadtatást okozhat! Szomorú bölcsék (...) mi lehet boldogságotok egy olyan ifiúnak örömeihez képest, ki a szerelem első tűzében tárgyát öleli s csókolja! (...) Ifiúságodnak vigságait eltűnt esztendeid úgy ragadták el magokkal, mint az ország útján futó sebes szelek a port. (...) Körülnézed magad... az idő virággyaidat öszvetapodta. Kedvedet, gyönyörűségednek oltárán elébb meghervasztván, végre széjjelszórta.”³⁴ Ezután a szomorú hangvételű önvallomás után³⁵ az író néhány vonással befejezi a portrét: „Tomiris mindezen emberi inségeknek, szomorú megaláztatásoknak truccokra ifjú szépséggel, kellemetességgel és minden örömet érző tűzzel állott az élők között...” Ezt követi a szerelem szenvedélyé válásának bemutatása, amelyet a narrátor hevesnek és kizárólagosnak mutat be. A szenvedély teljes kibontakozása már azt jelenti, hogy Tomiris lényé Tariménes egész világát betölti. Az ember létezése és a szerelem közötti szoros kapcsolatra utal a szerelemről írt filozófiai fejtegetés, amely így zárul: „az ember kétszer születik: egyszer, mikor világra jön, melyről nem tud; másszor, mikor megszerelmesedik, melyet érez és nagyon tud.”³⁶ Tariménes szenvedélye ellenállhatatlan erejű: „A megáradt érzésnek sebes ostroma elméjét elkapván, magával együtt úgy vitte, mint a magas bércnek oldalán, alárohánó fellegszakadás a falevelet.” A heves érzelmek, amelyek között hanyódnak, nem korlátozódnak a szerelmi szenvedélyre, egész egyéniségét átformálják, és átalakítják nemcsak a szeretett lényhez, hanem valamennyi emberhez való viszonyát. Ezek az érzelmek igen széles skálát érintenek: „emberség, szeretet, tisztelet, hívség, igaz vallástétel, elmésség, édes öröm, kétség, fájdalom, reménység, bánat, kedv, sat.” A szerelem által kiváltott fiziológiai változások, a zavar, az önkontroll megszűnése azt a benyomást keltik a hősben, hogy szenvedélye az örök idő és a végtelen tér egészére

³³ BESSENYEI György, *Tariménes utazása*, Bp., 1932, 233–234.

³⁴ *Uo.*, 234.

³⁵ A regénnyel párhuzamosan született *A Természet Világa* című bölceleti költeményében az *Inség, a magános életben* című fejezet hasonlóan rajzolja meg az öregség képét; itt jegyzetében saját életére konkrétan is utal. BESSENYEI György *Összes művei: Időskori költemények*, sajtó alá rendezte PENKE Olga, Bp., 1999, 598–599.

³⁶ *Tariménes utazása*, 235.

kiterjed: „Gondolatja, mint az örök időnek kiterjedése, annyinak látszik, szívének érzései pedig az özönvíznél nagyobb áradást mutatnak. Hogy mehetett – mond magában – kicsiny valóságom ily véghetetlen széles kiterjedésre?”³⁷ A Tariménes felfokozott érzelmeit rendkívül intenzíven bemutató jelenet félbeszakad, a lányt az ifjú tekintete és lán-goló szavai itt még nem lobbantják szerelemre. Az udvari élet etikettje nem kedvez az intim találkozásoknak, így Tariménes, akinek szenvedélye nem lanyhul, levelekben vallja meg szerelmét. Ezek az egyes szám első személyben írt levelek mintegy meghosszabbítják az első találkozás jelenetét, és összekötik egy második találkozási jelenettel, amelynek kerete ismét egy udvari bál, ahol a szerelem bűvölete a korábnál is erőteljesebben tör rá Tariménesre: „Egész testét vérenek fellobbant tüze egyszerre villámlással borítván el, megnémul és testében (...) bálványá változik...”³⁸ A természeti képek az első jelenetben a szerelem végzetszerűségét hangsúlyozzák, míg a másodikban a szerelem bénító hatását (a szerelem megszületésének ezek a fokozatai egy jeleneten belül általában fordított sorrendben következnek be). A szerelem a kiválasztott személytől ekkor végre viszonzást nyer, de Tariménes heves érzelmei még ekkor is inkább megijesztik, mint elbűvölik Tomirist. Vajon az író iróniájának kell-e tulajdonítanunk (aki öregségében, a magánytól szenvedve beteljesületlen szerelmét idézheti), hogy annak a fiatal lánynak, aki Tariménesben a leghevesebb szenvedélyeket képes felébreszteni anélkül, hogy hasonló érzelmet érezne, olyan nevet ad, amely Tomürisz királynő történetét idézi, a masszageták szenvedélyes, kegyetlen és véreskezű uralkodójáét?³⁹ A szerelem Tariménes számára a viszonzást követően szinte azonnal kényelmetlen kötelékké válik, hiába próbálja győzködni magát, hogy a szerelem láncja nem jelenti a szabadság elvesztését, hiszen szerelmével együtt a „Természet” részei. A filozófus a szerelemben sebezhetővé válik, beletörődik, hogy józan eszével ellentétesen cselekedjen: hogy el tudja venni szerelmét feleségül, áttér a katolikus vallásra, noha a természetes vallás híve. Ezenkívül természetes közegét, az udvart is el kell hagynia, hogy szerelme beteljesülhessen, és vissza kell húzódnia vidéki birtokára, noha tudja, hogy ott az unalom várja.

A szerelem ábrázolásának legfeltűnőbb különbsége elsősorban a három regény sajátos műfajával, illetve formájával függ össze: a mitikus-történeti és a „szatirikus-államből-cseleti” regény szinte kötelezően választja a személytelen formát, amelyben az elbeszél-

³⁷ Uo. A felfokozott szenvedélyű fiatal életérzését *A Természet Világában* hasonlóan fogalmazza meg: „Úgy érzi, hogy Ég, Föld mind most teremtetet” (i. m., 261).

³⁸ *Tariménes utazása*, 399. *A Természet Világában* is zivatarhoz hasonlítja Bessenyei a szerelmi lángolást, árnyaltan megkülönböztetve az érzelme megszületésétől a csúcspontig (amelyet a „vihár mennykő ropogásával” illusztrál) minden fokozatot (i. m., 261). A két mű közötti néhány egybeesést érdekesnek tartjuk, ugyanakkor arra is szeretnénk felhívni a figyelmet, hogy Bessenyei a bölcséleti költeményt és a regényt a műfajok természetének megfelelően alapvetően másképpen használja fel az emberi boldogság mibenlétének keresésére.

³⁹ Tomürisz, hogy fia vélt gyilkosát megbosszulja, nem elégszik meg azzal, hogy megöleti, hanem levágja ellenségének fejét és egy vérrrel tele vázába meríti. A történet Hérodotosz *A görög-perzsa háború* című művéből ismert. Regényes feldolgozása: Mlle de Scudéry, *Artamène ou le Grand Cyrus* (1649–1653). A jelenet részletes elomlása: René GODENNE, *Les romans de Mademoiselle de Scudéry*, Genève, 1983, 158. NAGY Imre Tomiris nevének 17–18. századi irodalmát ismerteti, köztük kevésbé vérmes és kifejezettebben vonzó hősnőket is: *Utazás egy regény körül: Bessenyei Tariménes*, Pécs, 1998, 119–122.

lést a „mindentudó” narrátor alakja fogja egységbe. Ugyanakkor mindkét regény a személyes előadásmóddal váltja fel az egyes szám harmadik személyű formát, amikor eljut a legbensőségesebb érzelmek bemutatásához. Dugonics regényében gyakoriak a monológok és a dialógusok, amelyekben a szerelmesek maguk elemzik érzelmeiket, a regényíró gyakran oldja meg az érzelmek bemutatását a dramaturgéhoz hasonló módszerrel (érdekes megemlíteni, hogy Dugonics Héliodórosz regénye fordításakor kifejezetten színdarab-jellegűre írta át a történeteket). Bessenyei ezeken az elemeken kívül a levélformával is megtöri a személytelen elbeszélés egyhangúságát, hogy a szerelem kibontakozását árnyaltabban mutathassa be.

Jelentősek a különbségek abban a vonatkozásban is, ahogyan a három író a férfi és a nő kapcsolatát ábrázolja a szerelemben. Van néhány alapvetően fontos közös vonás: sem a szerelmi konfliktus, sem a két nem közötti rivalizálás nem jellemző egyik műre sem. Az *Etelkában* ugyan két ifjú szerelmes a hősnőbe, de ő Etele megpillantásától kezdve határozottan választ. Zalánfit vonzónak találja ugyan, de csak Etele lobbantja fel benne a kizárólagos, egész énjét betöltő, minden más kapcsolatát és cselekedetét is befolyásoló érzelmet. A közös vonások között azt is fontos megemlíteni, hogy a szerelmesek becsületessége és állhatatossága egyik műben sem szenved csorbát a legcsekélyebb mértékben sem. Kármán *Fannija* ugyan bizonyos kételyeket ébreszt bennünk arra vonatkozóan, hogy a szerelmes ifjú megérdemli-e a lány kitüntető szenvedélyét, hiszen Fanni naplójának utolsó részében ezt olvassuk: „Azzal a gondolattal szállok le csendességem boltjába, hogy hív voltál... és ha az nem voltál – én megbocsátok...”⁴⁰ De a mű elé helyezett második előszó ezeket a kételyeket eloszlatja. Itt kap szót az ifjú, akit a regényben csak a lány szemszögéből láthatunk. Szerelmük nemességét hangsúlyozza, amikor Petrarca és Laura kapcsolatához hasonlítja, és rövid vallomásával bizonyítja, hogy Fanni nem tévedett, szerelmük valóban kölcsönös volt: „Ő és én egyszerre éreztük a szeretetnek boldog felindulását.”⁴¹ Becsületességét mutatja, hogy a lány sorsát nyomon követi, akkor is, amikor elváltatják tőle, és halálának tanúja. Azt, hogy mennyire méltó Fanni érzelmeire, és mennyire képes azokkal azonosulni, talán leginkább abban láthatjuk, hogy bevezetője szinte maximszerűen foglalja össze a hősnő tragédiájának lényegét, amelyet az elemzés során már láthattunk: „akit a szeretetlenség hidege nem emésztett, elhervadt a szeretet édes melege alatt”⁴²

A két nem közötti kapcsolat ábrázolásában Bessenyei regénye tér el igazán a másik kettőtől; a különbség nyilvánvalóan összefügg azzal is, hogy a három regény közül ez az egyetlen, amelynek főhőse férfi. Míg a másik két regény írója elsősorban azt mutatja be, milyen heves szenvedélyek ébrednek a nőben a szerelem hatására, hogyan tölti be ez az érzelem egész egyéniségét, hogyan változtatja meg személyiségét, határozza meg minden

⁴⁰ *Fanni hagyományai*, 86.

⁴¹ *Uo.*, 8.

⁴² *Uo.*, 15, 9. SZILÁGYI Márton tanulmánya a regénynek egy olyan aspektusát fejti ki, amely témánk szempontjából is fontos, de a három regény vonatkozásában nem összehasonlítható: hogyan mutatja be Kármán a természet változásait leíró motívumszálon keresztül a szerelem „létkonstituáló” szerepét. „*Ethervadt a szeretet édes melege alatt.*” *A Fanni hagyományai értelmezéséhez*, ItK, 1993, 69–77.

cselekedetét, itt a férfi érez heves és minden mást feledtető, kizárólagos szenvedélyt, míg a nő nyugodt marad, és megpróbál harmóniát teremteni szelíd szerelme és addigi mindennapi élete között. Tariménes számára a mindent betöltő szerelem ellenőrizhetetlen szenvedély, egyfajta „bolondság”: „Legyen gyengeség, hogy hatalmadnak hódolok, legyen bűn, hogy szeretlek, imádlak, de eltökélem magamat reá, csak tehessenek szerelmes-sé, hogy te is vétkedben hozzám hasonlóvá tétetvén, véled együtt szállhassak alá Plútónak komor országába, hol Elizeumnak boldogságát elfelejtem.” Tomiris higgadtan, nemét meghazudtoló ésszerűséggel értelmezi a lobogó ifjú túlfűtött írását: „Nem szükség engem szeretve kárhozatnak adni magadat, mivel szeretetünket lehet úgy élni, hogy Plútónak komor országát elkerülhessük. Elragadtatásod nagy, de nem azért, mintha jobban éreznél másoknál, hanem elméd gondol csak nagyobbakat azokénál.”⁴³ Az elbeszélő véleménye – a másik két regénytől eltérően – mindvégig határozottan a férfi főhősével azonosul. Ezt látjuk akkor is, amikor Tariménes elhatározza, hogy feleségül veszi Tomirist. Tariménes egyfajta önfeláldozásként, egyénisége teljességéről való lemondásként éli meg a házasságot: „Kirotósnak gyönyörűségéhez szokván, éltávozásának óráját előre rettegte. Tudta, hogy az életnek vígságait a magánosság magánál számkivetésben tartja; hogy az ember, ha időtöltését, elméjét nagy társaságra nem terítheti ki, unalmától nem menekedhetik. A tanult férfi az okos embereknek elveszett társaságát soha feleséggel helyre nem hozhatja. (...) Ebben van unalom, bágyadás, amabban soha sincs, mivel ez éltetve emésztő tűz, mely éled is, alszik is; ama pedig csendes és mértékletes gyönyörűség.”⁴⁴ Bessenyei boldogságfilozófiája a francia felvilágosodás gondolkodóit idézi, és köztük főleg Voltaire filozófiai regényeit. A szerelem az ember életének szükségszerű eleme, amellyel a létezés teljességének megvalósítására törekszik. A szerelmi szenvedély elementáris erejű (nem véletlen, hogy olyan természeti képekhez hasonlítja, amelyek egyszerre ébresztenek az emberben csodálatot és félelmet), és csak rövid ideig biztosíthat boldogságot. A boldogság egy szinte lehetetlen és végtelenül törekeny egyensúly folyamatos keresése. Ennek az egyensúlynak az ember érzelmeiben, érzelmei és gondolkodása között, valamint egyéni sorsa és az őt körülvevő világ között kellene megvalósulni. A nyugalom és a folytonos ténykedés egyformán veszélyeztetik létrejöttét; szenvedélyek nélkül nem bontakozik ki teljesen az ember egyénisége, viszont a felfokozott cselekvési kedv és a túlon túl intenzív társasági élet az elmélyülését akadályozza, azaz a társasági ember és a természeti ember, az egyéni és a társadalmi boldogság szemben állnak egymással.⁴⁵ A férfi szempontjából ábrázolt szerelemkoncepció megnyilvánulását érzékeljük a regény megoldásának kommentálásában, miszerint a vidékre való visszavonulás amiatt is szükséges a boldog házassághoz, mert csak így lehet a házastársi hűséget (és elsősorban a nőét) biztosítani.⁴⁶ Ugyanakkor Bessenyei regényének befejezése azt is tükrözi,

⁴³ *Tariménes utazása*, 270, 272.

⁴⁴ *Uo.*, 431.

⁴⁵ Lásd a felvilágosodás boldogságfilozófiájáról Robert MAUZI monográfiáját: *L'idée du bonheur au XVIIIe siècle*, Paris, 1969, főleg 645–646.

⁴⁶ Mester Kukumedóniás józan tanácsa egyrészt általában a szerelem mulandóságára utal („Minden ugyanazon dologgal való hosszas élés unalmat vonszol maga után...”), de talán mégis inkább a nő állhatatlanságával

hogy a szerelem „beilleszkedése” a mindennapi életbe lehetetlen, és ez mindkét nemre egyaránt vonatkozik.

Végül hasonlítsuk össze röviden a három regény befejezését a szerelem ábrázolása szempontjából! A tragikus megoldás a *Fannit* alapvetően megkülönbözteti a másik két regénytől. A halál ábrázolása azonban, amelyet Fanni mosolyogva fogad, remélve, hogy a szeretetet halálában megtalálja, a regény tragikumát enyhíti. Fanni a szerelem fellobbanása előtt úgy érezte, hogy szíve „egy része nincs betöltve”, ezért vágyott a halálra, boldogtalan, vegetáló életérzése ebből származott, a szerelem betöltötte ezt az űrt, metamorfózisszerűen megváltoztatta egyéniségét, megtiltása viszont halálát szükségszerűen eredményezte. Fanni derűje a halál érkezésekor Rousseau Julie-jének érzelmeit idézi, a lelki egyensúly, az egyéniség teljességének és harmóniájának helyreállítását. A másik két regény befejezése a két fiatal házasságával a szerelem beteljesedését látszik megvalósítani. Dugonics bonyolult módszerhez folyamodik a szerelmek vágyának valóra váltásához. Először leleplezi mindkettejük királyi származását, majd eltávolítja azt a személyt, akihez Etelkát nevelőapja erőszakkal hozzáadja. A regény befejezése a hangnem és a jellemek bemutatása szempontjából fordulatot hoz. Etele, az érzékeny szerelmes, akinek eddig csak elmesélt történetek bizonyították harcos erényeit, végre megmutathatja, hogy a méltatlan férjnél mennyivel nagyszerűbb egyéniség és harcos: a sebesült nőt kimentheti a gyilkosságra vetemedő férj kezéből, akit becsstelen cselekedete miatt joggal ölhet meg. A regény, amely épp az érzelmek és a szerelem ábrázolása vonatkozásában került a legközelebb a 18. századi mentalitáshoz, ezzel a megoldással és a királyi származású pár országos jelentőségű esküvőjével a mondák és a heroikus regények mesés világába siklik át. Az előbbi regényhez hasonló megoldás ellenére Bessenyei művének befejezését érezzük hangvételében leginkább eltérőnek a másik két műtől. A szerelmi szenvedélyt hevesen átélő Tariménesnek a házasság – amelynek valójában a szerelem beteljesülésének kellene lennie – nem ígéri azt a kivételes boldogságot, amire vágyott, hiszen útját későbbi élete színhelyére „bánatos örömmel” teszi meg. Az érzelmeknek ez a kettőssége, szükségszerű együttes létezése zárja a regényt.

A regényirodalmunk kezdetének tekinthető három regény az érzelmi életnek és a szerelemnek központi jelentőséget tulajdonít. A szerelem ábrázolásában az antik és az európai regény, a magyar széphistória és költészet hagyományait egyaránt követi. A műfaj kései születése, az érzelmek ábrázolásához szükséges fogalmak hiánya ezeket a műveket néhol nehezkesse teszi, mégis elmondhatjuk, hogy a szerelem igen változatos, rendkívül modern és eredeti ábrázolásával találkozunk bennük. A szerelem a sors végzetes ajándéka, nyugtalanító érzelm, mivel megfélékezhetetlen és megszelídíthetetlen szenvedélyeket ébreszt, kizárólagos és kiszámíthatatlan, ezért a társadalmi együttélésben is zavaró tényező lehet. Ugyanakkor az ember második születését jelenti, a felnőtt ember boldogságának, az emberi létezés teljességének megvalósításához hozzátartozik.

szemben keres megnyugtató megoldást: „Tomirisnek gyönyörűsége édesatyád házánál cseléid közt személyed kívül más tárgyat találni nem fog. (...) A népes város a házassági hívségnek köszálakkal megrakott tengerre és ordító zivatara, melynek agyarkodó habjai közt hajótörésit szokta szenyvedni.” *Tariménes utazása*, 432.